

סקירת ספרו של דיוויד הארווי "ערים מורדות: מן הזכות לעיר למהפכה עירונית"

פרופסור דיוויד הארווי הוא הוגה מרכזי מעמיק, אשר מלמד גיאוגרפיה פוליטית במרכז ללימודי מוסמים של האוניברסיטה העירונית של ניו-יורק. הגותו, ספריו והרצאותיו מבוססות על קריאה אוהדת אך ביקורתית של הטקסטים של קארל מרקס, אשר מבחינה בין המתודה הכללית של מרקס לבין הניתוחים ההיסטוריים שלו (גם במקרים הרבים בהם השניים שזורים זה בזה). ההפרדה הזאת והדבקות בעקרונות היסוד הביקורתיים (של מרקס) עוברת כחוט השני בהרצאותיו וספריו של הארווי אשר עוסקים בקריאה פרשנית של "הקפיטל" וכן בספריו (כמו הנוכחי) אשר עוסקים בעידן הניאו-ליבראלי הנוכחי.

הספר הנוכחי, אשר נכתב השנה, כולל מספר רב של אבחנות חשובות אשר מתייחסות ליישום של התיאוריה המרקסיסטית על המציאות הנוכחית, ובפרט למקום המרכזי של העיר ביישומים כאלה. הסקירה שלי מתייחסת לחלק מאבחנות אלו ואינה עוקבת באופן צמוד אחר מבנה הספר.

הרחבת מושג היצור, הפרולטריון, הניצול והנישול

טענה מרכזית ראשונה הוא שבמציאות הנוכחית הפעילות הכרוכה בשעתוק (reproduction) המבנה החברתי הינה מרכזית יותר מאשר בעבר. המרקסיזם האורתודוקסי מדגיש את הפעילות היצרנית בתעשייה, שהיא המוקד הברור ביותר ליצירת ערך (ובפרט ערך עודף) ולניכוס הערך העודף ע"י ההון. גישה אורתודוקסית זאת נוטה להתעלם מהפעילות המשנית במסחר ושירותים (אשר כביכול לא יוצרים ערך אלא רק מזיזים ומחלקים אותו). אלא שגם ב"הקפיטל" נאמר ששירותים מסוימים (לדוגמה: הובלה) מייצרים ערך משום שהם חיוניים למימוש הערך של הסחורה (למשל הובלה של הסחורה ממקום היצור אל מקום השייווק/צריכה). יתר על כן, כל השירותים המודרניים (למשל חינוך ובריאות) מספקים צרכים אשר נחוצים חברתית: זאת אומרת, הם נחוצים לשם קיום העובדים ו/או לשם שעתוק מעמד העובדים, ולכן יש לראותם כחלק מיצור כוח העבודה (ז"א: כחלק מתהליך היצור). בפרט, בהקשר של העיר, כל פעילות המייצרת את הסביבה הפיזית והחברתית העירונית היא פעילות יצור, משום שהסביבה העירונית הופכת לסחורה.

הטענה הנ"ל קוראת לזיהוי מחדש של מעמד העובדים ושל הזירה של היצור (והמהפכה פוטנציאלית). היא מבססת את הטענה שהפרולטריון בימינו אינו זהה לפועלי היצור אלא מכיל אותם ואת כל העובדים בפעילות ה"משנית" של סיפוק צרכי האוכלוסייה ושעתוק החברה (קרי: הפרולטריון כולל את כל עובדי השירותים, ואף את כל העובדים ב"תעשיית התרבות").

החלת הטענה הנ"ל על העיר מצביעה על פעילות נוספת שיש בה יצירה של ערך וניסיון של ההון לנכס אותו. הכוונה היא למכלול הפעילות התרבותית (בכל רמות התרבות) אשר מייצרת סביבות עירוניות: התושבים של שכונה מסוימת מייצרים את הסביבה השכונתית (כחוס חברתי דינאמי), והם עושים זאת באופן קולקטיבי מתוך מטרה ליהנות מן המוצר הזה. כאשר נוצרת שכונה מקסימה (או בעלת אופי ייחודי) ההון ("היזמי") מנסה לנכס את הערך שנוצר, דבר שכרוך בדרך כלל בנישול חלק מן התושבים המקוריים אשר יצרו את השכונה הזאת. בסופו של התהליך, השכונה מאבדת את אופייה וערכה יורד, אלא שההון כבר עבר הלאה...

ראיית את התהליך הנ"ל כתהליך של ניכוס ערך הנוצר ע"י עובדים (יצרנים) אבל נשלל מהם לטובת ההון (היזמי) מבהירה שמדובר כאן בתהליך קפיטליסטי קלסי, שיש לראות את היצרנים (ז"א התושבים) כחלק מן הפרולטריון, ושיש לראות את המאבק כנגד ניצולם ונישולם כמאבק אנטי-קפיטליסטי.

באופן כללי יותר, ב"הקפיטל" מוצג הנישול כשלב פרימיטיבי (ו/או ראשוני) של צבירת הון, וניתן להבין מכך שבשלב התפתחות מתקדמים יותר של הקפיטליזם זונח ההון את האסטרטגיה הזאת לטובת האסטרטגיה של ניצול העובדים על ידי ניכוס הערך העודף שהם יוצרים בתהליך היצור. אלא שרוזה לוקסמבורג העירה שהון

לא זונח את הנישול הגס והאלים וממשיך להשתמש בו, לצד הניצול מתוחכם יותר, גם בשלבים הבוגרים יותר של הקפיטליזם. הטענה שלה ברורה מאוד במציאות הנוכחית בה אנו רואים, לצד נישול בפריפריה הגלובלית (ע"ע פוסט-קולוניאליזם אשר מחליף את הקולוניאליזם שעליו דיברה לוקסמבורג), גם נישול במרכזי הקפיטליזם (ע"ע התעלולים החוקיים של השתלטות על נכסים של בעלי חוב אמיתי או פיקטיבי).

אכן, תהליך הנישול הוא תופעה בולטת בערים הגדולות: פינוי של "אוכלוסיות חלשות" (קרי: תושבים מעוטי-הכנסה) לצורך "פיתוח" ו/או "שיקום" שכונות לטובת "אוכלוסיות חזקות" (קרי: אנשים עמידים) היא תופעה יסודית. הפינוי נעשה במגוון של אמצעים ישירים יותר או פחות (ע"ע: הפקעה, הסדרי פינוי-פיצוי, עיקולים בשל חובות, תפיסת נכסים באמתלות שונות, ועד ללחץ כלכלי של מחירי שכירות ואחזקה עולים).

תפקיד העיר בהקשר הקפיטליסטי ועניין דמי שכירות

טענה מרכזית שנייה מתייחסת לתפקיד של העיר בכלכלה הקפיטליסטית, ובפרט לתפקיד של **השקעות (בד"כ ספקולטיביות) בבניה עירונית**: ההשקעות הללו מאפשרות לספוג את הערך העודף שנוכס ע"י ההון, ובכך עוזרות להתמודד עם צד אחד בסתירה היסודית של הקפיטליזם. יש לזכור שתהליך צבירת ההון (ע"ח הערך העודף) מרושש את העובדים ולכן עשוי להגיע למצב שבו אין יותר טעם להשקיע בהרחבת היצור (משום שלא יהיה ביקוש ליצור המורחב). מכיוון שהון שאינו מושקע הינו הון מת, וסופו להעלם, יש צורך מהותי במטרות חדשות להשקעה. הפיתוח העירוני (והפרברי!) עונה על הצורך הזה.

במהלך כל תקופות הצמיחה המואצת הקפיטליסטיות נספגו עודפי ההון בצורה זאת: ראו הפיתוח של פריז במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, הפיתוח הפרברי בארה"ב בעשורים שלאחר מלה"ע השנייה, והבנייה המואצת בערים בעשורים האחרונים של המאה העשרים. שאלת המפתח היא, כמובן, האם השקעות אלו נושאות רווחים, וזה תלוי בביקוש לנכסים שנבנו (כאשר יש פער זמנים משמעותי בין זמן ההשקעה לזמן השיוק). כאשר הביקוש קטן מן ההיצע, נוצרים משברים פיננסיים מן הסוג הנוכחי. כאשר הביקוש עולה על ההיצע, ניתן לגבות דמי שכירות מופקעים (כי נוצר מונופול של בעלי נכסים) ומחירי הנכסים עולים.

הנושא של **דמי שכירות** מופקעים הינו מרכזי לערים. מדובר כאן בעוד מנגנון של נישול: מעוטי-האמצעים שאין ביכולתם לרכוש מקום מגורים נאלצים לשכור אותם במחירים אשר נקבעים על ידי המונופול של בעלי הנכסים. גם כאן מדובר בהעברה של "ערכים" (קרי: כספים) מידי מעמד העובדים לידי מעמד בעלי ההון. (העובדה שכאן מדובר בהון פיננסי ולא בהון יצרני אינה משנה.)

האחדות המעמדית של מנגנוני הניצול והנישול (ז"א: העובדה שהם פועלים כנגד העובדים ולטובת בעלי ההון) יוצרת שותפות אינטרסים אובייקטיבית בין המנוצלים והמנושלים כנגד בעלי ההון. דרושה אסטרטגיה פוליטית אשר תיצור תודעה סובייקטיבית של שותפות אינטרסים ותהווה בסיס למאבק משותף כנגד שלטון ההון (על כל צורותיו: יצרני, מסחרי, ופיננסי).

הניתוחים המרכסיסטים האורתודוקסיים מתמקדים בניכוס הערך העודף (בתהליך היצור התעשייתי), ויתכן שמרכס אשם בהדגשת יתר של עניין זה וזאת בגלל שתי סיבות היסטוריות: הרשאונה היא שבתקופתו צורת צבירת ההון הזו היתה מאוד דומיננטית והשנייה היא שאחת ממטרותיו ב"הקפיטל" הייתה להראות שתחת הנחות הליברליזם (ע"ע "שוק חופשי") המערכת מובילה להתרוששות של העובדים (ולהתמוטטות המערכת עצמה) ולא "למיקסום התועלת החברתית". אלא שמרכס היה מודע לכך שבמציאות ההיסטורית הקפיטליזם גם משתמש באמצעים כוחניים (או למצער כפייתיים) כגון נישול אלים ומונופולים. הקפיטליזם בעידן הנוכחי מתבסס יותר (ולא פחות!) על אמצעים אלו, משום שהבעיות המבניות שעליהם הצביע מרכס חוסמות את האפשרות שלו להמשיך להסתמך על הניצול הכלכלי הישיר (ז"א ניכוס ישיר של ערך עודף תעשייתי). בכל מקרה, רווח מונופוליסטי ונישול אלים הם אמצעים מרכזיים של העידן הקפיטליסטי הנוכחי.

הרווח המונופוליסטי דורש יצירת מונופולים, ובהקשר העירוני הצורה הבולטת שלהם היא יצירה של מונופול על בעלות קרקע בעיר. המונופול הופך ליותר משמעותי אם מצליחים לייצר לעיר ייחודיות כך שקרקע בה אינה ניתנת להחלפה בקרקע בעיר אחרת: העיר הזאת שונה, מיוחדת. מנגנוני יצירת הייחודיות (או ההבדל) שמדובר בהם כאן הם אותם מנגנונים אשר בורדייה מדבר עליהם בהקשר האישי (אלא שכאן מדובר בייחודיות ו/או התבדלות ברמה של חברות, שכונות, ערים). כמובן שהייחודיות האמורה צריכה להיות ברת-תרגום (לכסף, הערך האוניברסאלי): יש כאן מתח בין הייחודיות לבין האוניברסאליות.

מכאן הסובלנות של הקפיטליזם לתת-תרבויות שונות, ואפילו לתרבויות-נגד המתנגדות לו (כל עוד ההתנגדות הזאת לא מסכנת את הסדר הקיים): הקפיטליזם ניזון מריבוי תת-תרבויות אשר משמשות בסיס להתבדלות, ליצירת מונופול, ולרווח מונופוליסטי. זה כמובן דבר שניתן לנצל לטובת יצירת התנגדות: כל עוד "תאי ההתנגדות" לא מסכנים את השיטה, היא לא תפריע את פעולתם אלא תנסה לנכס אותם ובפרט לעקר אותם מכל פוטנציאל מהפכני (ע"ע צמיחת העמותות הבלתי-ממשלתיות).

מעמד בעלי ההון גם מסוגל לתזמר שינויים תרבותיים (ע"י שכירה של יוצרים מתאימים). המעבר ל"תרבות הצריכה" והדגש על אינדיבידואליזם הם שינויים תרבותיים, אשר תוזמרו כך. דוגמאות ספציפיות יותר הקשורות להתפתחות הערים כוללות את העלייה בנחשקות של בית בפרברים (לפני מספר עשורים) והעלייה הנוכחית בנחשקות של בתים ישנים במרכזי הערים. בהקשר זה אפשר גם לציין שההתנגדות לקפיטליזם בשנות הששים נוקזה למהפכה תרבותית תוך עיקורה מן המימד המעמדי. מתקופה זאת והלאה יש הקפדת יתר על נחשקות (של סחורות) והסוואה טובה יותר של אספקטים מדכאים (מלבד קיומם של עבודות דלות-שכר אשר מובנות כרע הכרחי אשר מדכא בעיקר "אחרים"). לשינויים תרבותיים יש תפקיד חשוב בהגדלת הפיצול, התחרות והעימות בין עובדים.

הפוטנציאל המהפכני של העיר

הזיהוי של העיר כאתר בו נעשה חלק מרכזי של תהליך היצור – שהוא היצור של החיים החברתיים והתרבותיים – מצביע עליה כעל אתר של התנגדות אפשרית ומהפכה. אין צורך להיכנס לויכוח על החשיבות היחסית של יצור תעשייתי ("תעשייה") ושעתוק חברתי ("שירותים" ו"תרבות") – שניהם חשובים ואין להזניח אף אחד בהם בנייתו היסטורי של החברה בת-ימינו. יתר על כך, יש חפיפה גדולה בין העובדים ביצור לבין היוצרים את העיר, יצירה אשר כוללת את השירותים העירוניים אבל גם את מרקם החיים העירוניים.

העיר היא הניסיון השאפתני ביותר של האדם לעצב את העולם על פי רצונו. את מושג "הזכות לעיר" (שממש כסיסמא מאחדת פופולארית להרבה התארגנויות בעשורים האחרונים) יש להבין כזכות לעצב את העיר על פי רצון תושביה, לא רק כמובן של קבלת גישה שיוונית למשאבים הפיזיים הקיימים אלא גם ובעיקר כמובן של שינוי ההסדרים החברתיים והמשאבים הפיזיים. ויש לזכור ששינוי העולם (או העיר) משמעו שינוי התושבים: לשנות את עולמינו (העיר) משמע לשנות את עצמנו.

שינוי מהפכני באמת מאתגר את הלוגיקה הליברלית ואת יסוד הקפיטליזם שהוא ההסדר החברתי של יחסי היצור – ז"א, יצור משותף וניכוס פרטי. **הדרישה המאתגרת הינה לשליטה על תהליך היצור ועל הערך המיוצר.** השליטה (והבעלות) שבה מדובר היא שליטה ע"י בעלות קולקטיבית ולא הפרטה של מה שיוצר באופן קולקטיבי לפירוים חסרי משמעות של בעלות פרטית. השאלה של ניהול קולקטיבי של נכסים בבעלות משותפת נהפכת למורכבת יותר ככל שמספר המשתתפים בבעלות גדל: עניין זה יידון בפרק הבעיות. בנקודה זאת יודגש שבעלות משותפת אינה דומה לחוסר בעלות. (אגב, חוסר בעלות על נכסים הוא בעייתי רק בחברה המבוססת על מושג הבעלות.)

אתגור הקפיטליזם כולל את **ביטול הגידול כמטרה**. יש לזכור כי עצם הגידול (ביצור, בצריכה, בהון) מוגדר כמטרה רק במסגרת המשטר הקפיטליסטי (שכלכלניו מגדירים שיעור גידול שנתי של 3% כאופטימלי), משום

שמשטר זה מבוסס על רעיון הרווח שמקורו הוא בערך עודף, אשר ניכוסו יוצר הצבר הולך וגדל של הון אשר מטבעו מחייב השקעה בהגדלת ו/או שיפור היצור. בהקשר העירוני פירוש האתגר הזה היא עצירת המנגנונים של "הרס יצירת" (טרנספורמציה בלתי פוסקת של העיר תוך נישול מעוטי האמצעים לטובת בעלי האמצעים).

העיר מטבעה היא מקום פלורליסטי, המאפשר לתושביה לבחור מתוך מגוון של אלטרנטיבות, על פי רצונם החופשי. אבל תנאי לבחירה משמעותית שכזאת הוא ביטול המצוקה החומרית. יודגש שבחירה חופשית כזאת אינה מבטלת את המאבק בין אלטרנטיבות, אשר כל אחת מהן שואפת למקום מרכזי (יותר). במילים אחרות, רב-תרבותיות אינה מהות אלא מסגרת למאבק בין מהויות על דומיננטיות. אבל למאבק כזה יש משמעות אחרת לגמרי כאשר הוא אינו כרוך בניצול או נישול כלכליים.

בעיות ועניינים אחרים

בעיה רצינית נוגעת לשאלת הדמוקרטיה בניהול של משאבים משותפים. הרעיון של דמוקרטיה ישירה ("אופקית" בניגוד ל"היררכית") ניתן למימוש משמעותי רק במסגרות קטנות, וה"פתרון" של פדרציה של מסגרות קטנות (להלן "קולקטיבים") שכל אחת מהן אוטונומית הינו מסוכן ביותר: הסדר כזה (אשר אינו כולל כוח כפיה מרכזי/אוניברסאלי) מאפשר היווצרות אי-שיוון קבוע בין הקולקטיבים, וגם לא מחייב סיוע במצבים של מצוקה זמנית (או קבועה). אין זה מקרה שהקפיטליזם אינו עוין קולקטיבים שכאלה, כל עוד הם לא פועלים בניגוד לעקרונות הקפיטליזם בפעילות החיצונית לקולקטיב, מה שכופה עליהם את חוקי התחרות הקפיטליסטית. אדרבא קולקטיבים אוטונומיים משתלבים בקלות יחסית במערכת הקפיטליסטית (כל עוד האספקט הקולקטיבי הוא פנימי ונוגע רק לחלוקה של משאבים בין חברי הקולקטיב).

קיום חברה מודרנית, ויצור מודרני, כרוך בתיאום מעבר למסגרות קטנות. למרות החשיבות הרבה של אופן ההתנהלות של המסגרת שבה נמצא האדם הבודד – שהיא מסגרת קטנה – הצורך בתיאום בין המסגרות הקטנות הוא מהותי הן לצורך תהליך היצור (ע"ע תשתיות פיזיות כגון תחנות כוח וקווי תקשורת, שלא לציין את העובדה שתהליך היצור עצמו משתמש במספר רב של רכיבים שהם בעצמם מוצרים) והן לצורך השעתוק החברתי (ע"ע מערכת החינוך והבריאות). השאלה האמיתית היא לא הצורך בתיאום (בעל כוח כפיה) בין המסגרות הקטנות אלא מי שולט בתיאום הזה ואת מי הוא משרת. במילים אחרות, הבעיה אינה קיום המדינה, אלא מי שולט במדינה ואת מי היא משרתת.

בכל מקרה, שאלת רמת הארגון (או רמת האוטונומיה של מסגרות תת-חברתיות) היא לא שאלה עקרונית אלא שאלה שיש להכריע בה בהתאם לנסיבות. מעמד בעלי ההון מנסה להעביר את הסמכות למסגרות שבו יש לו שליטה גדולה יותר, ומעמד העובדים צריך לנהוג באותו אופן (ולא ליפול שולל לאידיאולוגיה בזכות ריכוז הסמכות ברמה מסוימת, בייחוד כאשר אידיאולוגיה זאת מופצת ע"י מעמד בעלי ההון). אכן, לפעמים בעלי ההון מעדיפים להעביר הסמכות למסגרות מקומיות יותר (כאשר נראה להם שקל יותר להשתלט עליהם) ולעיתים הם מעדיפים מסגרות רחבות יותר (בעיקר כאשר נראה שהמערכת המקומית נשלטת ע"י גורמים אשר מתנגדים לשליטת ההון).

הסוציאל-דמוקרטיה כהסדר חברתי/כלכלי שימשה כפתרון זמני לסתירה היסודית של הקפיטליזם (ז"א לבעיית ההתרוששות של העובדים והצטברות הון שאין לו מוצא (קרי: אין אפשרות להשקיע אותו)). מסים, תשלומי העברה, ושירותים חברתיים מסובסדים הם אמצעים חברתיים/כלכליים אשר מתפקדים היטב כסופגים של עודפי הון (שאינו להם מוצא אחר) וכמאפשרים את הקיום והשעתוק החברתי. המימון (הכפוי פוליטית) של השעתוק החברתי חשוב ביותר משום שההון מתנער מהעליות הכרוכות בכך, ע"י ראייתם כחיצוניים לייצור (בעוד שברור שהיצור נסמך על השעתוק של כוח העבודה ותלוי בו). **הניאו-ליברליזם** הוא מרד פוליטי בהסדר הזה (ז"א: הכוח המניע את הפרויקט הניאו-ליברלי הוא רצון פוליטי של מעמד בעלי ההון

לחזק את מעמדם (ובפרט להגדיל את הערך העודף על חשבון שכר העבודה) ונסיבות פוליטיות אשר מאפשרות לרצון זה להתממש, ולא שום כורח כלכלי).

המצוקה שהניאו-ליברליזם מייצר מביאה להתקוממויות עממיות, אלא שהתקוממויות אלו חסרות "פוקוס" ומטרה פוליטית ברת-קיימא (שמאתגרת את הסדר הקפיטליסטי) ולכן נוטות להעלם באותה מהירות בה הן פורצות (מבלי להותיר שום חותם מלבד הרגשה עמומה של קיום מצבורים עצומים של מצוקה והתנגדות). **הקושי לפקס את ההתנגדות על מטרות פוליטיות שמאתגרות את המשטר הקפיטליסטי הוא קושי סובייקטיבי אשר נובע מהתרבות הנוכחית**, שהיא מצידה נשלטת באופן חסר תקדים על ידי מעמד בעלי ההון (ע"ע השליטה באמצעי התקשורת ובתעשיית התרבות).

איים סוציאליסטים אינם יכולים להתקיים לאורך זמן בחברה הקפיטליסטית משום שנכפה עליהם להתחרות עם יצרנים קפיטליסטים, בעיקר אם אין להם גישה למערכת פיננסית ומסחרית אוהדת (ובפרט, הפועלת שלא למטרות רווח). קבלת "חוקי השוק החופשי" במגעים של קואופרטיבים עם החברה הקפיטליסטית, סופה שהיא משפיעה גם על היחסים בתוך הקואופרטיבים עצמם. בנוסף לכך עולה שאלת התחרות בין הקואופרטיבית השונים, אשר מביאה (בהעדר גוף מתאם) לעימות ולא לסולידאריות ביניהם. דבר זה אנלוגי לתחרות בין עובדים אשר קיימת ב"שוק העבודה" כל עוד אין גוף מתאם (איגוד מקצועי) אשר מבטל את התחרות ויוצר סולידאריות.

עודד גולדרייך, אוקטובר 2012